

verklaarden met achtergebleven groepen, de ‘arme kant van Nederland’ (A. Harrewijn) en met de revolutionaire bewegingen in Zuid-Amerika (J. Koster).

De gepresenteerde portretten geven gedetailleerde informatie over vijftien boeiende persoonlijkheden. De bezorgers van de bundel hebben gelukkig niet willen volstaan met het enkel presenteren van deze afzonderlijke portretten. In een afsluitend hoofdstuk wordt de rol die deze vijftien konden en wilden vervullen, geplaatst in de maatschappelijke context waarin zij werkten en onderling vergeleken. Waren de beschreven theologen in de eerste vier perioden vooral volksovoeder, organisator, opinieleider, in de laatste periode, in de tweede helft van de 20ste eeuw, zijn zij actievoerder. Waren zij in meerderheid tot 1910 orthodox, daarna komt de omslag en zijn zij in meerderheid vrijzinnig. Ook wordt duidelijk gemaakt dat zij in hun tijd geen uitzonderingen waren en er worden dan personen genoemd die ook een plaats in de bundel hadden verdiend. Hoe de gekozen theologen echter voor welke groepering representatief waren, blijft wat onduidelijk. Ook wordt de indeling van het behandelde tijdvak in vijf perioden, hoewel op zich zeker wel acceptabel, niet beargumenteerd. Een ander punt van kritiek is dat een vergelijking, hoe beknopt ook, van deze protestantse voormannen en activisten met hun rooms-katholieke tegenhangers in de onderscheiden perioden ontbreekt. Juist die vergelijking zou hun rol nog wat duidelijker hebben gemaakt. Maar dit zijn slechts opmerkingen in de marge bij deze interessante, goed leesbare en prima verzorgde bundel opstellen.

Lammert G. Jansma
(Veenwouden)

Velde, Koert van der (2011), *Flirten met God. Religiositeit zonder geloof*, Utrecht: Uitgeverij Ten Have, ISBN 9789025961381, pp. 455, € 24,90.

In ‘flirten met God’ presenteert Koert van der Velde een interessant vraagstuk: de religiositeit van agelovigen. We zijn zo opgegroeid in de dichotomie religieus – seculier dat het soms moeilijk is om buiten deze categorieën te denken. In veel onderzoek wordt religieus daarbij beperkt tot geloof binnen de instituties. Dit proefschrift is dan ook zonder meer een aanwinst.

Van der Velde neemt ons mee op wat eigenlijk niet alleen een wetenschappelijke, maar ook persoonlijke ontdekkingsreis is. Hij gaat in op de religieuze verlangens van mensen, hun strategieën om daarmee om te gaan en vervolgens op de vraag wat die religiositeit nu precies is, met een nadruk op de pragmatische kant ervan. Hij neemt daarbij eigenlijk een dubbele positie in die soms wat ingewikkeld is in het boek. Enerzijds verkent hij de wereld van agelovigheid en komt hij uit op een zeer pragmatische omgang met religie; datgene ‘gebruiken’ wat voor degene die het betreft bruikbaar en toepasbaar is. Anderzijds propageert hij ook agelovigheid; los van de beperkte doctrines en tradities van de kerk, maar wel met het belang van rituelen en zingeving voor de omgang met het leven.

Volgens de auteur heeft secularisering hard toegeslagen in de samenleving, maar tegelijkertijd ondermijnt zijn verhaal ook de vaak geopperde gedachte dat modernisering op de een of andere manier religiositeit, en het maatschappelijk belang ervan, onder druk zet. Van der Velde beschrijft in zijn boek een ontwikkeling van onbereflecteerd geloven tot 'ietsisme' en van agnosticisme tot agelovigheid. Tegelijkertijd oefent Van der Velde kritiek uit op theologen als Kuitert die religie verwaterd zouden hebben door allerlei doctrines te verwerpen zodat geloven eigenlijk heel onwaarschijnlijk en onlogisch is geworden. Maar ondanks dat kunnen mensen verhalen, ervaringen en gebeurtenissen 'religieus' duiden, zo laat Van der Velde onder meer op basis van eigen ervaringen zien. Ze hebben 'iets', 'een aanwezigheid' gevoeld en wellicht is dat God. Hun eigen ervaring staat daarbij centraal; er lijkt volgens Van der Velde geen behoefte om de ervaringen te delen. Iets wat ik overigens toch enigszins betwijfel als men diverse webfora erop na slaat waar dergelijke ervaringen besproken worden. Helemaal consistent is Van der Velde daarbij ook niet. Want naast een uitgebreide en mooie literatuurstudie, zet Van der Velde zichzelf in als onderzoeksinstrument; hij ziet zichzelf als agelovige. Zijn onderzoek is uiteindelijk ook een weerslag van zijn eigen persoonlijke zoektocht. Waarom zou Van der Velde zich de moeite getroosten om een boek te publiceren als hij als agelovige geen behoefte heeft om zijn verhaal met anderen te delen?

Van der Velde maakt duidelijk dat agelovigen geen spirituele zoekers zijn, geen agnosten, geen atheïsten, geen 'ietsisten' en geen modern minimalistische gelovigen. Agelovigen zijn, volgens Van der Velde, mensen die gevoelig zijn voor intentionaliteit en transcendentie en daardoor een zeker religieus verlangen hebben ook al geloven ze niet (meer). Het eerste heeft betrekking op het idee dat er meer is, of moet zijn, dan toeval in het leven; dat er een intentie zit achter de dingen die je gebeuren of overkomen. Transcendentie verwijst naar het idee dat er nog een andere werkelijkheid is, die onkenbaar is maar wel op allerlei manieren wordt verbeeld waardoor het mogelijk is er zin aan te ontleen. Volgens Van der Velde kunnen we agelovigheid zo ongeveer overal vinden: via drugs (waarmee hij zelf experimenteerde), in de sport, in een klooster (waar hij zelf religieuze ervaringen opdeed), mensen die tot God bidden zonder in God te geloven, enzovoorts.

Van der Velde gaat uitgebreid en op toegankelijke wijze in op de vele discussies over onder meer agnosten en minimalisten; op die manier beargumenteert hij adequaat dat agelovigheid iets anders is. Toch gaat zijn redenering op enkele punten niet helemaal op. Dat heeft twee samenhangende oorzaken: hij kan de tegenstelling religieus – seculier niet overtuigend overstijgen én hij beperkt zich tot hedendaagse 'christelijke' religiositeit. Hoewel Van der Velde's boek tal van voorbeelden en uiteenzettingen bevat die laten zien dat de tegenstelling religieus – seculier slechts een zwakke empirische basis heeft, blijft ook hij gevangen in een taalspel dat uitgaat van die tegenstelling. Dit blijkt onder meer uit het gegeven dat hij agelovigheid vooral (maar niet uitsluitend) lokaliseert buiten de christelijke instituties. Dat is alleen logisch als er toch een tegenstelling is tussen het geïnstitutionaliseerde religieuze domein en het seculiere domein. Agelovigheid is in zijn

verhaal dan ook het resultaat van secularisering. Maar waarom zou agelovigheid niet binnen de instituties en tradities kunnen voorkomen? Tevens suggereert hij dat het grote publiek al lang eerder afstand genomen had van de geloofsvoorstellingen en kerken (p. 97). Hij noemt dat vervolgens 'minimalisme', 'ietsisme' en 'agnosticisme', maar als deze moderne verschijnselen al voor 1960 of zelfs al begin van de 20e eeuw voorkwamen, waarom agelovigheid dan niet? En als dat zo is, dan is agelovigheid niet (alleen) een gevolg van secularisering.

De mensen die Van der Velde ten tonele voert als voorbeelden van hoe agelovigen betekenis geven aan transcendente ervaringen en de intentionaliteit van gebeurtenissen, zijn in sterke mate verbonden met christelijke tradities. Agelovigen die zijn gesocialiseerd in de islamitische traditie zouden waarschijnlijk andere betekenissen geven door middel van ideeën als lotsbestemming en wezens als 'djinn's'. Verder stelt hij dat andere geloven zich meer kenmerken door orthopraxis en impliciet geloof dan het christendom; en dus ook geen geloofsprobleem zouden hebben. Afgezien van de vraag hoe plausibel dat is, blijkt hier dat Van der Velde zich baseert op de christelijke traditie als norm. Hier komt nog bij dat de discussies die hij aanhaalt vooral betrekking hebben op christelijke theologen en andere wetenschappers die zich met de teruggang van de christelijke kerken bezighouden. Eigenlijk zou hij dus moeten spreken over een 'christelijke agelovigheid'.

Wanneer we deze kanttekeningen in hun samenhang bezien dan zit het probleem vooral bij Van der Veldes uitwerking van het begrip geloof. Volgens hem heeft het begrip geloof betrekking op iets 'voor waar houden' (p. 5). Ook wanneer geloven vooral een kwestie is van 'vertrouwen' in metafysische voorstellingen komt dat toch omdat mensen op z'n minst proberen die voorstellingen voor waar te houden (p. 5). Dat voor waar houden creëert het geloofsprobleem dat Van der Velde ziet, want dat is volgens hem de basis voor religiositeit in de traditionele instituties. Agelovigen zijn juist dat kwijtgeraakt. Die nadruk op de waarheid van metafysische voorstellingen komt weliswaar terug in veel studies, maar dat is toch ook deels het resultaat van een vooringenomenheid van wetenschappers in hun studies naar protestants christendom. Dat wil niet zeggen dat protestantse christenen er altijd een expliciet geloof op na hielden. Ook hier kan het impliciet geweest zijn met een sterke nadruk op het pragmatische, waarbij het 'voor waar houden' nauwelijks een rol speelde. Agelovigen worden op hun beurt in Van der Veldes verhaal eveneens grotendeels gedefinieerd door wat ze geloven (in transcendentie en intentionaliteit) en wat ze niet (meer) geloven (de leerstellingen van traditionele instituties). Maar de nadruk blijft dus liggen op geloof. Dit terwijl religiositeit, en waarschijnlijk ook die van agelovigen, zoveel meer is: bijvoorbeeld tijd doorbrengen met familie en vrienden, een dagritme, gezamenlijk voedsel bereiden en eten, enzovoorts. Dat blijkt ook wel als Van der Velde ingaat op het pragmatisme van de religiositeit van agelovigen, maar dat blijft toch wat mager uitgewerkt.

Ondanks bovengenoemde kanttekeningen is Van der Veldes studie een aanrader voor iedereen die zich met hedendaagse religie bezighoudt omdat hij de lezer ertoe aanzet om

verder te denken dan de tegenstelling religieus – seculier. Daarbij geeft hij een inkijsje in religiositeit buiten de aloude religieuze instituties. Dat is iets wat we eigenlijk nog te weinig zien.

Martijn de Koning

(Radboud Universiteit Nijmegen en Universiteit van Amsterdam)

Verhagen, Peter, Herman M. van Praag, Juan José López-Ibor Jr., John Cox & Driss Moussaoui (Eds.), (2010), *Religion and Psychiatry – Beyond Boundaries*, (with a foreword by Mario Maj, President of the World Psychiatric Association) Chichester: Wiley-Blackwell, pp. 680, ISBN: 9780470694718, £ 135.00/€ 162.00.

Verhagen, P.J. & H.J.G.M. van Megen (red.) (2012), *Handboek Psychiatrie, religie en spiritualiteit*, Utrecht: Uitgeverij De Tijdstroom, pp. 548, ISBN 9789058981943, € 49,00.

Recent verschenen er twee omvangrijke verzamelbundels met opstellen op het terrein van de verhouding tussen psychiatrie en religie. De ene onder auspiciën van de *Religion, Spirituality and Psychiatry Section* van de *World Psychiatric Association*, de andere is een Nederlandse uitgave onder redactie van Piet Verhagen en Harald van Megen.

Hoewel een expliciete vraagstelling ontbreekt in beide bundels, is de aanleiding in beide handboeken het gevoel dat het terrein van de spiritualiteit te lang en te veel verwaarloosd is in de psychiatrische praktijk. Die negatie van de religie als een relevant perspectief in de behandeling van psychiatrische problemen is niet vreemd. Sinds Freud lijkt het alsof geloofspraktijken en geloofsvoorstellingen niet anders kunnen worden gezien dan als waanideeën en dwanghandelingen. Als zodanig zijn ze niet anders dan soortgelijke aberraties, en vereisen daarom ook geen speciale aandacht. Voor zover in de vroege geschiedenis van de psychiatrie religie van belang werd geacht, was dat in het scheppen van een godsdienstig milieu waarin de patiënten zich in spirituele zin thuis zouden voelen. In Nederland werd daartoe al aan het eind van de 19^e eeuw de *Vereeniging tot Christelijke Verzorging van Krankzinnigen en Zenuwlijders* opgericht. Naast gereformeerde inrichtingen kwamen er in de loop der tijd ook katholieke, joodse en hervormde instellingen.

Voor zover religie bevorderlijk was voor geestelijke gezondheid, was het als element in het vanzelfsprekende, als wat normaal leek te zijn. Tegelijk was religie ook een masker voor het vreemde, gaf religie een sociaal acceptabel etiket aan afwijkend gedrag. Naarmate de secularisatie in ons deel van de wereld steeds omvattender werd, is ook geloven steeds vreemder geworden, afwijkender van de norm, en minder vanzelfsprekend. Deze nadruk op religie als het sociologisch normale, zij het mogelijk individueel afwijkende is een belangrijk thema in *Religion and Psychiatry – beyond boundaries*. Deze bundel is echter zelden echt boeiend, noch biedt hij veel nieuwe inzichten. De redactie, onder wie ook onze landgenoten Piet Verhagen en Herman van Praag, is van mening dat een groter inzicht in en betere kennis van de religieuze tradities, en van hun eigenaardige effect op